

Μνήμων

Τόμ. 13 (1991)

Χριστίνα Κουλούρη, Ιστορία και Γεωγραφία στα ελληνικά σχολεία (1834-1914). Γνωστικό αντικείμενο και ιδεολογικές προεκτάσεις. Ανθολόγιο κειμένων. Βιβλιογραφία σχολικών εγχειριδίων, Αθήνα (Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας) 1988, 789 σελ.

ΑΛΕΞΗΣ ΠΟΛΙΤΗΣ

doi: [10.12681/mnimon.454](https://doi.org/10.12681/mnimon.454)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΠΟΛΙΤΗΣ Α. (1991). Χριστίνα Κουλούρη, Ιστορία και Γεωγραφία στα ελληνικά σχολεία (1834-1914). Γνωστικό αντικείμενο και ιδεολογικές προεκτάσεις. Ανθολόγιο κειμένων. Βιβλιογραφία σχολικών εγχειριδίων, Αθήνα (Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας) 1988, 789 σελ. *Μνήμων*, 13, 375-378. <https://doi.org/10.12681/mnimon.454>

αργή, υπόγεια πορεία από τον έναν στους πολλούς, από τους πολλούς στους περισσότερους. Να διαπιστώνει τα όρια, που ενίοτε φαίνονται αξεπέραστα, τους μαιάνδρους-της, τα αλλεπάλληλα στάδια. Το *Ημερολόγιο* του Στέφανου Α. Κουμανούδη, τερπνό και θεαυτό, γοητευτικό επίσης, επιτρέπει πολλές διαδρομές στην ανάγνωσή-του.

ΑΛΕΞΗΣ ΠΟΛΙΤΗΣ

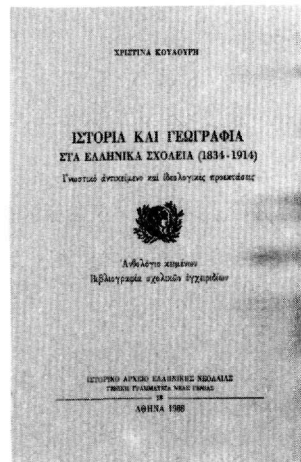
Χριστίνα Κουλούρη, *Ιστορία και Γεωγραφία στα ελληνικά σχολεία (1834-1914). Γνωστικό αντικείμενο και ιδεολογικές προεκτάσεις. Ανθολόγιο κειμένων. Βιβλιογραφία σχολικών εγχειριδίων*, Αθήνα (Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας) 1988, 789 σελ.

Αν βγάλουμε από τον λογαριασμό την ποίηση και, πολύ λιγότερο, την πεζογραφία, οι ανθολογίες δεν συνηθίζονται στους χώρους των λογίων. Προτιμάμε τα αυτούσια έργα, τα ποικίλα «άπαντα», τις εκδόσεις ανεκδότων κειμένων ή τις ειδικές μελέτες. Η ίδια η έννοια της ανθολόγησης —όπως και του εγχειριδίου, άλλωστε— είναι υποτιμημένη· αυτά τα είδη τα θεωρούμε κατάλληλα για φοιτητές, για μαθητές, για ό,τι άλλο, εκτός από ισότιμους-μας.

Αυτή η αρνητική στάση υπονοεί φυσικά μιαν επισημονική αυστηρότητα· θεωρούμε πως ο μελετητής πρέπει να πλησιάζει το υλικό χωρίς ενδιάμεσους σταθμούς ή καθρέφτες. Έτσι είναι βέβαια το σωστό· κι ως πρόσφατα το σύνολο περίπου της ύλης των νεοελληνικών σπουδών φαινόταν υποχείριο για έναν συνειδητό μελετητή· οι πηγές λίγες, τα λογοτεχνικά έργα μετρημένα, ακόμα πιο μετρημένες οι κριτικές μελέτες. Βέβαια μια τέτοια στάση περιοριζόταν στις κορυφές· όμως από τη γενιά των δασκάλων-μας ελάχιστοι έχριναν γόνιμη την ενασχόληση με μετριότητες.

Σήμερα τα πράγματα άλλαξαν. Η πληθώρα των ερευνητών διέφυγε έτσι κι αλλιώς το αντικείμενο, παρεισάγοντας όμως μια χρονική και ειδολογική στένωση —ίσως να μη γινόταν και διαφορετικά. Πάντως, στην τωρινή κατάσταση η έννοια ανθολογία αποκτά καινούρια αξία. Γιατί μας επιτρέπει, ακριβώς, να προσπελάσουμε μία πλευρά, είτε συμπληρωματική των ενδιαφερόντων-μας είτε ανεξάρτητη, να συγχρωτιστούμε πλάγια με κάποιο υλικό που οι ατομικές-μας ερευνητικές δυνατότητες δεν θα το επέτρεπαν. Όποιος θέλει να γνωρίσει τις απόψεις για την ιστορία ή τη γεωγραφία που προσέφερε ο εκπαιδευτικός μηχανισμός του ελληνικού κράτους ως τα 1914, μπορεί να το πετύχει τώρα αφιερώνοντας μερικά απογεύματα.

Το ανθολόγιο που μας προσφέρει η κυρία Χριστίνα Κουλούρη είναι πλούσιο και, ως

φαίνεται, αρκετά πλήρες: άλλωστε συνεκδίδεται με μία αναλυτική βιβλιογραφία των σχολικών εγχειριδίων —μια εξαιρετικά προσφυής καινοτομία. Το Ανθολόγιο περιλαμβάνει 162 αποσπάσματα, από τα οποία κάτι περισσότερο από τα μισά (αν τα λογάριασα σωστά) προέρχονται από άλλου είδους πηγές της εποχής: εκθέσεις επιτροπών κρίσης για τα εγχειρίδια, παιδαγωγικές προτάσεις, αναμνήσεις εκπαιδευτικών, αντιδράσεις του τύπου, νόμοι του Υπουργείου σχετικοί. Ο στόχος του Ανθολόγιου, όπως δηλώνεται άλλωστε, είναι να επιλεγούν κείμενα που δείχνουν τις στρατηγικές, κείμενα άμεσης και όχι τόσο έμμεσης μαρτυρίας. Το ενδιαφέρον συμπυκνώνεται έτσι, και τα επί μέρους ενώνονται χάρη στην ευρύτερα κατατοπιστική εισαγωγή.

Η γενική, εποπτική ματιά στο υλικό που προσφέρεται, μας οδηγεί σε μια ιδιοτυπία, σταθερή για τον 19ο αιώνα σε ποικίλες εκδοχές, που σχηματικά θα τη διατύπωνα «αναντιστοιχία ποσότητας και ποιότητας». Χρειάζεται όμως να εξηγηθώ αναλυτικότερα.

Αν στηριχτούμε μονάχα στο ένα σκέλος του βιβλίου, τη βιβλιογραφία των εγχειριδίων, αποκομίζουμε μια αίσθηση εντυπωσιακής ποσότητας: σύνολο εβδομήντα εικοσιεφτά, για ογδόντα ένα χρόνια: περίπου εννέα εγχειρίδια ιστορίας ή γεωγραφίας κυκλοφορούν κατά μέσο όρο τον χρόνο, το 1889 έχουμε τριάντα τρία, το 1892 τριάντα. Φυσικά θα πρέπει να προσθέσουμε και τα όσα έχουν διαφύγει από την καταγραφή και το σχολικό είναι βέβαια από τα πιο φθαρτά βιβλία. Αν λογαριάσουμε πως μας διαφύγει το ένα τρίτο, φτάνουμε στον αριθμό χίλια: αν λογαριάσουμε ένα μέσο τράβηγμα πεντακοσίων αντιτύπων, αγγίζουμε το μισό εκατομμύριο εγχειρίδια σε λιγότερο από τρεις γενιές. Αυτά μόνο για τα στενά όρια της παλιάς Ελλάδας.

Χιλιάδες λοιπόν μαθητές που, κατά τεκμήριο, πιάνουν στα χέρια-τους ένα σχολικό βιβλίο ιστορίας ή γεωγραφίας: ακόμα κι αν δεν το ξεφυλλίζουν παρά οι μισοί ή, έστω, το ένα δέκατο, η ποσότητα της γνώσης που διακινείται είναι άξια λόγου.

Αν τώρα πάρουμε για βάση το δεύτερο σκέλος, το ποιοτικό, η εικόνα αναστρέφεται ολότελα. Οι μάρτυρες δηλώνουν όλοι, ρητά και επίμονα, πως οι νεοέλληνες μαθητές αγνοούν σκανδαλωδώς τα πιο στοιχειώδη ιστορικά ή γεωγραφικά δεδομένα. Οι κρίσεις των αρμόδιων επιτροπών είναι αρνητικές σχεδόν στο συνολό-τους για το σύνολο των κρινόμενων εγχειριδίων. Λοιπόν, ούτε ο μεγάλος αριθμός τους καλλιέργησε το είδος ούτε η έντονη διάδοσή-τους φανερώνει ανταπόκριση βιβλίου και γνώσης.

Κάπως παράξενα όλα αυτά. Υποχρεωνόμαστε έτσι να ανιχνεύσουμε τις πιθανότητες ανατροπής, ριζικής έστω αμφισβήτησης, και των δύο πηγών. Πρώτον, η εκπαιδευτική διαδικασία πρέπει να ήταν —αλλιώς τα πράγματα δεν εξηγούνται— τροχός στον αέρα. Η καθαρεύουσα; ο σχολαστικισμός; η κακή διδασκαλία; Είναι ζητήματα που χρειάζεται να ερευνηθούν και να τα σταθμίσουμε. Για την ώρα μπορούμε να κρατάμε το σίγουρο δεδομένο: η εκπαίδευση στον δέκατο ένατο αιώνα —πάντως— ήταν αυτόνομος μηχανισμός, άσχετος με τη μάθηση. Αυτό δεν θα πει, διόλου, ότι εστερείτο κοινωνικής σημασίας και λειτουργίας: θα πει, απλώς, ότι η σημασία-της και η λειτουργία-της είχε άλλα ερείσματα: την αίγλη που προσδίδει στο χωριό ή την πόλη το οικοδόμημα του σχολείου, τον επαγγελματικό προσανατολισμό των αποφοίτων που αναζητούν αστικού και όχι πια αγροτικού τύπου εργασίες, τη συμβολική σύνδεση των πτυχιούχων με τους μορφωμένους και των μορφωμένων με τους κοινωνικά ανώτερους. Ας προσθέσουμε και την ενοποίηση —και επέκταση— της ελληνικής γλώσσας: ένας απόφοιτος δεν μιλά την τοπική πλέον διάλεκτο, ούτε τη μειονοτική-του γλώσσα.

Παράλληλα γίνεται φανερό πως το σύνολο των εγχειριδίων μπορεί να αποτελέσει εργαλείο για τον φωτισμό της ιστορίας των ιδεών και νοοτροπιών του πομπού, του συγγραφέα δηλαδή, αλλά όχι και του δέκτη. Τα σχολικά βιβλία μπορούν να μας οδηγήσουν στον διανοητικό κόσμο μιας μικρής μερίδας δασκάλων· εκείνων που έγραψαν ή θα μπορούσαν να έχουν γράψει παρόμοια βιβλία. Όχι των μαθητών, αλλά ούτε και του μέσου δασκάλου.

Μα και το σκέλος των ποιοτικών κρίσεων είναι ανατρέψιμο. Αυτή η διαρκής αρνητική στάση είτε των επιτροπών που κρίνουν τα βιβλία, είτε των συγγραφέων που κρίνουν την παράδοση του είδους αποτελεί επίσης στερεότυπο της εποχής. Την έχουμε δει να επαναλαμβάνεται στην ποίηση, με τους ποιητικούς διαγωνισμούς, στους προλόγους των μεταφρασμένων ή μη μυθιστορημάτων, στις όποιες εκδοχές του κριτικού, αναλυτικού ή περιγραφικού λόγου: ο νεοέλληνας δεν είναι ευχαριστημένος με τον εαυτό-του. Βιώνει την πραγματικότητα ως εντυπωσιακά χειρότερη των προσδοκιών-του· καταγγέλλει, ειρωνεύεται, απορρίπτει. Αδυνατεί να διακρίνει τη σχετικότητα των αξιών, αδυνατεί να συμφιλιωθεί με τις όποιες δυνάμεις-του. Μέτρο-του η Ευρώπη· δηλαδή η υψηλή κοινωνία δύο τριών πρωτευουσών και πέντε ή έξι —των καλύτερων— πανεπιστημίων. Κάθε προσπάθεια να καταλάβουμε, να ενσωματώσουμε στον λογισμό-μας μια κρίση ποιοτική είναι απαραίτητη να συνυπολογίσει τη διάθλαση μέσα από αυτόν τον διανοητικό διχασμό πραγματικότητας και βούλησης.

Πολύ χαρακτηριστική είναι η στάση απέναντι στην εμπορική παράμετρο των σχολικών βιβλίων. Ξέραμε καλά ότι σημαντικοί λόγιοι δεν υποτίμησαν καθόλου τη δυνατότητα κερδοφόρων εγχειριδίων —δεν αναφέρομαι μόνο στα όσα ανθολογούνται εδώ. Ένας λαός με τόση ορμή για εκπαίδευση —πήγα να γράψω: μάθηση— κι από την άλλη μια κοινωνία εμπόρων· φυσικό λοιπόν και τα βιβλία-τους να αποτελούν πρόσφορα επαγγελματικά στάδια. Ωστόσο η εμπορία των εγχειριδίων καταγγέλλεται ακατάπαυστα: τρεις φορές συναντάμε στο ανθολόγιό-μας τη λέξη «βιβλιοκαπηλεία», και πολλές άλλες περιπτώσεις σημειώνει η επιμελήτρια στην κατάλληλη θέση της εισαγωγής. Η σύνδεση βιβλίου-κέρδους υπάρχει στην πράξη, και σε μεγάλη έκταση· αλλά δεν κερδίζει ούτε μια γωνίτσα στη συλλογική συνείδηση του νέου ελληνισμού.

Σκέψεις, όλες αυτές, που προκύπτουν από τη γενική, την εποπτική ματιά. Όσο πλησιάζουμε τον φακό στις λεπτομέρειες, το ενδιαφέρον επιμερίζεται και πολλαπλασιάζεται. Για προσωπικούς λόγους με εντυπωσίασε η επίμονη παρουσία εκείνης της αντίληψης του Διαφωτισμού που βλέπει τους Μακεδόνες ξένους και κατακτητές του ελληνισμού —ώς τα 1900! Αρτηριοσκλήρωση της εκλαίκευμένης γνώσης; αντιγραφή από ξένα ή απλώς παλιότερα πρότυπα; Οπωσδήποτε μια άκρως εντυπωσιακή απόκλιση από τις εκτιμήσεις της επίσημης ιστοριογραφίας και ιδεολογίας, που φανερώνει, έμμεσα, το χαμηλό βαθμό επεξεργασίας ορισμένων εγχειριδίων.

Ο λόγος ήτανε ως εδώ για το ίδιο το υλικό και όχι για την παρουσίασή-του —και σκόπιμα: θέλησα να τονιστεί η σπουδαιότητα της ενέργειας καθεαυτής, η λογική των ανθολογιών. Πρέπει να τα τολμήσουμε· αλλά να κρατηθούμε, καθόλου εύκολο, στο επίπεδο που κινήθηκε η επιλήτρια: πολύ γερή βιβλιογραφική υποδομή, στοχαστική επιλογή με σαφή περιγράμματα, μεθοδικά επεξεργασμένα ευρετήρια. Θα θέλαμε μάλιστα ανίστε και κάποια λιγόλογα σχόλια.

Και φυσικά, η εισαγωγή. Η κύρια αρετή-της είναι ότι ενώ σκοπεύει πρώτιστα στον σχολιασμό των ζητημάτων που θέτουν τα κείμενα, και εμφανίζεται θεληματικά μετρη-

μένη και υπαινικτική —η κυρία Χριστίνα Κουλούρη έχει επεξεργαστεί το θέμα στην αδημοσίευτη, ελπίζω όχι για πολύ ακόμα, διδακτορική-της διατριβή— τελικά αυτονομείται και μπορεί να διαβαστεί ανεξάρτητα. Πρέπει όμως να διαβαστεί προσεχτικά, όπως και γράφτηκε, γιατί πίσω από την εναργή εικόνα των τάσεων που εκδηλώνονται στα εγχειρίδια και στους εκπαιδευτικούς στόχους που τα καθορίζουν, ο αναγνώστης αντιλαμβάνεται επίσης και τους ιδεολογικούς ορίζοντες του αιώνα.

Δεν πρέπει να υποτιμηθεί, τέλος, και η αυτοτελής λειτουργία της βιβλιογραφίας. Πρώτον για την ερευνητική-της αξία είναι καρπός επίμονων και πολλαπλών ζητήσεων. Έπειτα γιατί αποτελεί σημαντική πηγή του θέματος καθεαυτή· τρίτον γιατί κάθε συστηματική βιβλιογραφία υπηρετεί ποικίλες χρήσεις.

Άρτιο και στα επιμέρους τμήματά-του, οργανωμένο ως αλληλένδετο σύνολο, το βιβλίο της κυρίας Χριστίνας Κουλούρη προωθεί παράλληλα και την έρευνα και τις συνθετικές-μας περιέργειες.

ΑΛΕΞΗΣ ΠΟΛΙΤΗΣ

Πόπη Πολέμη, *Η Βιβλιοθήκη του ΕΛΙΑ. Έλληνικά Βιβλία 1864-1900*, Αθήνα, Έταιρεία Έλληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου, Βιβλιογραφικό Έργαστήρι 4, 1990, 506 σ.

Η απουσία εθνικής βιβλιογραφίας για την περίοδο μετά το 1863 αποτέλεσε ένα από τα πάγια αλλοθιτών έρευνητών, που κατέφευγαν έτσι με λιγότερες τύψεις στην «επιλεκτική» χρήση των πηγών. Η απουσία αυτή βεβαίως συνάδει με την ευρύτερη έλλειψη έργων υποδομής και τεκμηρίωσης που χαρακτηρίζει το χώρο της έρευνας στον τομέα της νεοελληνικής ιστορίας. Είναι λοιπόν φυσικό η έκδοση ενός παρόμοιου έργου να σημαίνει ανακούφιση για τον ιστορικό που ήταν υποχρεωμένος, για να συγκροτήσει το σώμα των πηγών του, να διεξέλθει καταλόγους βιβλιοθηκών, τοπικές και θεματικές βιβλιογραφίες, περιοδικά έντυπα κ.ο.κ. Ανακούφιση, όχι επειδή προστίθεται άλλο ένα βιβλιογραφικό έργο στα έως τώρα υπάρχοντα, αλλά γιατί πρόκειται για το πρώτο συνθετικό έργο παρουσίασης της ελληνικής εκδοτικής παραγωγής στην περίοδο 1864-1900. Ένα έργο χρονοβόρο και επίμοχθο, που μάς πρόσφερε η γνώση και το μεράκι της Πόπης Πολέμη. Οι χρόνιες αδράνειες ιδρυμάτων και βιβλιοθηκών, οι μεμψιμοιρίες των έρευνητών, προσκρούουν τώρα σε μια σαφή «πρόκληση»: παρουσίαση και συνοπτική περιγραφή, για το τελευταίο τρίτο του 19ου αιώνα, 5.500

